

THE EMERGENCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF PUNCTUATION MARKS

*Turayeva Dilbar Meyliyevna,
Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti dotsenti(PhD)
DilbarTurayeva9977@gmail.com*

Abstract The etymology of the term "punctuation" is associated with the name of the most ancient delimiting sign - the period. Although the development and study of the modern punctuation system does not go back much further, the use of the first signs for delimitation and stopping in written texts dates back to the early periods of the history of writing. This requires clarification of the issues of punctuation marks and their historical development, the history of traditional and modern approaches to the study of punctuation marks.

Key words: linguistics, punctuation, emergence, tradition.

ПОЯВЛЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ

Аннотация Этимология термина пунктуация связана с названием древнейшего символа разделения – точки. Хотя развитие и изучение современной системы знаков препинания не уходят далеко в прошлое, использование первых знаков препинания в письменных текстах для разделения и остановки можно проследить еще в ранней истории письменности. соответствует периодам. Это требует выяснения вопросов пунктуации и их исторического развития, истории традиционных и современных подходов к изучению пунктуации.

Ключевые слова: лингвистика, пунктуация, возникновение, традиция.

TINISH BELGILARINING PAYDO BO‘LISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya *Punktuatsiya* terminining etimologiyasi eng qadimiy ajratish belgisi – nuqta nomi bilan bog‘liq. Garchi zamonaviy tinish belgilari sistemasining paydo bo‘lishi va o‘rganilishi uzoqqa borib taqalmasa-da, yozma matnlarda ajratish, to‘xtash vazifasidagi ilk belgilarning qo‘llanishi yozuv tarixining dastlabki davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu esa tinish belgilari va ularning tarixiy taraqqiyoti, tinish belgilari tadqiqiga an‘anaviy va zamonaviy yondashuvlar tarixi, *punktuatsiya* termini definititsiyasi (ta‘rifi, talqini) masalalariga oydinlik kiritishni taqozo qiladi.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, tinish belgilari, paydo bo‘lish, an‘ana.

Kirish. Tilshunoslikning bugungi zamonaviy lingvistik paradigmalari asosida lisoniy shaxsning til imkoniyatlaridan yozma va og‘zaki nutqiy faoliyatida amaliy foydalanish kompetensiyalarini o‘stirish, tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ijtimoiy mavqei, ruhiy-fiziologik holati, jinsi, yoshi va boshqa jihatlari bilan bog‘liq holda o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda.

So‘nggi yillarda boshqa til hodisalari kabi yozma nutqning tarkibiy qismi hisoblangan tinish belgilarini ham inson ruhiyati bilan bog‘liq turli tushunchalarning eksteriorizatsiyasi (tafakkur mahsulining nutqiy voqelikka ko‘chirish, yuzaga chiqish shakli) sifatida talqin qilish – punktuatsiyaga *umumiy va xususiy, me‘yoriy va tartibga solinmagan* (нерегламентированный пунктуация, *nonredundant punctuation*), “tabiiy” va “kodlangan” punktuatsiya nuqtai nazarlaridan yondashish; *matn punktuatsiyasi* – *ilmiy, badiiy, rasmiy, ommabop matnlar punktuatsiyasi, muallif punktuatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar punktuatsiyasi*, shuningdek, muayyan til materiallari misolida o‘rganganda e‘tibordan chetda qoladigan qirralarini kashf etish maqsadida uni bir necha tillar misolida *qiyosiy o‘rganishga* e‘tibor kuchaymoqda. Endilikda tinish belgilari nafaqat punktuatsiya, grammatika va ortologiyaning, balki lingvopoetika, lingvodidaktika, adabiyotshunoslik, uslubshunoslik, kompyuter lingvistikasi, matn lingvistikasi, korpus lingvistikasi, matematika, psixologiya, psixolingvistika, pedagogika, poetik sintaksis, nutq madaniyati, semiotika va boshqa shu kabi fanlarning ham obyektiga aylandi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Jahon tilshunosligida ayni paytda tinish belgilariga nafaqat gap tarkibida so‘zlarning sintaktik maqomini aniqlash, gapdan ko‘zlangan kommunikativ maqsadni anglash, balki supersintaktik birlik – matn qismlarini ajratish, matnni sahifaga joylashtirish usullari va yo‘llarini aniqlash vazifasi ham yuklanayotgan maxsus semiotik tizim sifatida talqin etilmoqda. Bu zamonaviy tilshunoslikda punktuatsiyaga ikki xil – tor va keng yondashuvni yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

Puntuatsiyaning an‘anaviy konsepsiyalariga tinish belgilarini **tor ma’noda tushunish**, yozuvda miloddan avvalgi davrlardayoq mavjud bo‘lgan klassik an‘analari (yozma matnni so‘zlar, gaplar, mantiqiy qismlarga ajratish uchun xizmat qilgan vositalar – oraliq joy (interval, probel) va turli shakldagi ta’kid, to‘xtash belgilari) hamda kommunikativ – pragmatik, kognitiv, estetik, stilistik, emotsional-ekspressiv, badiiy funksiyalar bilan uyg‘unlashgan zamonaviy konsepsiyalari, shuningdek, matn kontiniumi (uzluksiz, butunlik)ni boblar va ularning uzluksiz ketma-ketlikda joylashgan bo‘laklari – paragraph, abzatlarga ajratish, sahifada matnni joylashtirish, taqsimlash, gap tarkibidagi muayyan so‘z yoki birikmaga ta’kid berish, mikro va makromatn tarkibini aniqlash maqsadida *kursiv, probel, ajratilgan harflar (qora, yarim qora, ostiga chizilgan harflar), turli paleografik, tipografik belgilardan* foydalanish va boshqalarga nisbatan **puntuatsiyani keng ma’noda tushunish** sifatida qarash an‘anasi paydo bo‘ldi. (Bu haqida keyingi bandlarda batafsil to‘xtalamiz)

Bir so‘z bilan aytganda, tinish belgilarini qo‘llashning klassik an‘analari “tiriltirildi”, tilshunoslikda *puntuatsion sinonimiya, puntuatsion polisemiya, puntuatsion omografizm*,

punktuatsion minimum, punktuatsion arxaizm, punktuatsion kalka, o‘rindosh (alternativ) belgilar, fakultativ belgilar, variativ belgilar, punktuatsion transformatsiya, punktuatsion uzus kabi yangi-yangi tushunchalar paydo bo‘ldi. Bu esa o‘zbek tilshunosligi oldiga ham punktuatsiya hodisasiga zamonaviy lingvistik paradigmalar ko‘zgusida qarash, nafaqat sistem-struktur, balki kommunikativ-pragmatik jihatdan yondashish, jahonning taraqqiy etgan tillari va yozuvlari punktuatsion tizimini o‘rganish asosida o‘zbek tilida tinish belgilarini qo‘llash bo‘yicha amaldagi qonuniyatlarni isloh qilish, zamonaviy punktuatsion konsepsiyalar, ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish vazifasini qo‘ymoqda.

Tinish belgilari nima, nutqda kommunikativ maqsadni o‘quvchiga to‘la yetkazish uchun til fonetik tizimining yozma shakli – alifbodagi harflar yetarli emasmi? Tinish belgilari qachondan qo‘llana boshlagan, bunga qanday zarurat bo‘lgan? Dissertatsiyaning asosiy maqsadiga o‘tishdan avval ushbu savollarga oydinlik kiritib olamiz.

PUNKTUATSIYA (lot. *punctum* – nuqta, kichkina dog‘) har qanday tilning grafika va orfografiya kabi yozma shakliga xos bo‘lgan muhim qismi – tinish belgilari tizimi hamda ularni qo‘llash qoidalarini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limidir. Uning asosiy vazifasi yozma (bosma) matnni qismlarga ajratish, grafik jihatdan shakllantirishdir[1].

Ilmiy adabiyotlarda punktuatsiyaga nisbatan *interpunksiya* termini ham ishlatiladi. Xususan, S.K.Bulich *interpunksiya* terminini qo‘llaydi. F.A.Brokgauz va I.A.Yefronlarning 1890-1907-yillarda nashr etilgan ensiklopedik lug‘atida ham *interpunksiyaga punktuatsiyaning* sinonimi deb qaraladi va quyidagicha izoh beriladi:

INTERPUNKSIYA (lot. *interpunctio*) – yozma nutqda tinish belgilaridan foydalanish va ularning qo‘llanilishi haqidagi nazariya. Mavjud ilmiy asoslarga ko‘ra interpunksiya nutqning sintaktik tarkibini aniqlashtiradi, mustaqil gaplar va gap bo‘laklarini ajratib ko‘rsatadi hamda og‘zaki nutqda ularni to‘g‘ri ifodalashga yordam beradi[2].

Punktuatsiya terminining etimologiyasi eng qadimiy ajratish belgisi – nuqta nomi bilan bog‘liq. Garchi zamonaviy tinish belgilari sistemasining paydo bo‘lishi va o‘rganilishi uzoqqa borib taqalmasa-da, yozma matnlarda ajratish, to‘xtash vazifasidagi ilk belgilarning qo‘llanilishi yozuv tarixining dastlabki davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu esa tinish belgilari va ularning tarixiy taraqqiyoti, tinish belgilari tadqiqiga an‘anaviy va zamonaviy yondashuvlar tarixi, *punktuatsiya* termini definitsiyasi (ta‘rifi, talqini) masalalariga oydinlik kiritishni taqozo qiladi.

Aksariyat lingvistik terminlar kabi *punktuatsiya* ham ko‘p ma’noli bo‘lib, tilshunoslikda quyidagi ma’nolarda ishlatiladi:

- 1) alifbodan tashqari bo‘lgan muayyan tildagi grafik belgilar tizimi;
- 2) yozma matnni punktuatsion jihatdan rasmiylashtirilishini tartibga soluvchi, har bir til uchun tarixan shakllangan me‘yorlar, qoidalar;
- 3) ushbu me‘yor va qoidalarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limining nomi.

Ma’lumki, yozuv insoniyat tafakkuri taraqqiyotining eng oliy mahsuli hisoblanib, tildan farqli ravishda insonning bevosita aralashuvi, ongli munosabati bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan. Undagi me‘yorlashish jarayonlari turli tillarda turlicha kechgan va tartibsiz

rivojlangan. Xuddi yozuv kabi tinish belgilari ham ijtimoiy hodisa bo‘lib, davrlar o‘tishi, yozuvlar taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqlikda o‘zgarib, takomillashib, bugungi punktuatsion tizim hozirgi holiga kelguniga qadar uzoq va tabiiy taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Tinish belgilari, albatta, yozuv bilan birga paydo bo‘lmagan. Eng qadimgi yozuvlar piktografik(rasmsimon) yoki logografik (alohida shakllar, belgilar) ko‘rinishida bo‘lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj bo‘lmagan, tinish belgilari ayrim xalqlar yozuvida oldinroq, ayrimlarida nisbatan keyinroq paydo bo‘lgan. Ya’ni yozuv paydo bo‘lgandan so‘ng ham insoniyat muayyan davr tinish belgilaridan foydalanmagan. Tilshunoslikka ma’lum ilk yozuv – miloddan avvalgi to‘rtinchi ming yilliklarda shumerliklar tomonidan ixtiro qilingan piktografik (rasimli) yozuvdan ideografik, iyeroglifik (misr, xitoy, yapon iyeroglifikasi), logografik (so‘z yozuvi), devanagari (hindlarning bo‘g‘in yozuvi), dunyodagi yozuvlarning beshdan to‘rt qismi kelib chiqqan deb taxmin qilinadigan Finikiya (hozirgi Suriya)liklarning tovushlarni alohida-alohida idrok qilishga asoslangan fonografik – harf-tovush yozuvi (finikiy)ga qadar bir necha ming yillar o‘tib ketgan. Ya’ni “insonning nutqni so‘zlarga, keyin bo‘g‘inlarga, undan keyin esa tovushlarga ajratib tasavvur qila olish jarayoni behad murakkab va uzoq yo‘lni bosib o‘tgan”[3]. Dastlab narsa, predmet, belgi, miqdor bilan bog‘liq tushunchalar yozuvda sodda jumalalarda qayd etilgan bo‘lsa, insoniylik jamiyati taraqqiyoti bilan bog‘liq holda yozma nutqni murakkab ko‘rinishda ifodalashga bo‘lgan zarurat ham ortib bordi. Yozuv og‘zaki nutqqa xos talaffuz bilan bog‘liq barcha jihatlar – ohang, to‘xtam, emotsiyalarni aynan aks ettira olmaydi. Shu bois davrlar o‘tishi bilan harf-tovush yozuvi ham kommunikativ maqsadni o‘quvchiga to‘la yetkazish uchun kamlik qila boshladi. Bu esa asta-sekinlik bilan yozuvda qo‘shimcha belgilarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Keyinchalik fikrni yaxlit matn tarzida qayd etish, matn tarkibidagi gaplarni chegaralash, qo‘shma gaplardan foydalanishga o‘tilishi yozma nutqning, shuning barobarida tinish belgilarining ham takomillashishiga zamin hozirladi.

Zamonaviy punktuatsion tizim shakllanganiga qadar ham insoniyat yozuvda nutq segmentlari bilan bog‘liq qo‘shimcha uslubiy ma’no-munosabatlarni turli vositalar orqali ifodalashga harakat qilgan va buning natijasida yozuvda har xil ko‘rinishdagi qo‘shimcha belgilar yuzaga kelgan. Shunga ko‘ra tilshunoslikda tinish belgilari tarixida ikki muhim bosqich farqlanadi:

1. Oraliq masofa va nuqtasimon belgilar bilan ajratish davri (qadimgi punktuatsiya).
2. Ajratish-chegaralash belgilari davri (an’anaviy punktuatsiya).

Ilk bosqich, ya’ni yozma nutqda gap va uning qismlarini turli vositalar bilan ajratish bosqichi, asosan, qadimiy qo‘lyozma asarlar matniga xos bo‘lib, ularning paydo bo‘lishi, shakllari, soni, keyingi bosqichga o‘tish davri turli yozuvlarda turlicha bo‘lgan.

Punktuatziyaga doir ishlarda *tinish belgilari*, *puntuatsion belgilar*, *ajratish belgilari*; *puntuatsiya*, *interpunksiya* kabi terminlar, odatda, sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq *ajratish belgilari* tor ma’noda, odatda, hozirgi Yevropa yozuvi asosida shakllangan punktuatsion tizimni emas, punktuatsiya tarixining ilk bosqichlariga xos bo‘lgan belgilarnigina nazarda tutadi.

Gap tarkibidagi so‘zlarni guruhlash yoki bir-biridan ajratish, muayyan so‘zning semantik imkoniyatlarini yuzaga chiqarish maqsadida ta’kid berish bilan bog‘liq to‘xtamlar, ohangning pasayishi, ko‘tarilishi va boshqalar talaffuzda ustsegment birliklar orqali ifodalansa, qadim zamonlardayoq ularni yozuvda ifodalash uchun turli belgilarga tabiiy ehtiyoj tug‘ilgan. Ushbu ehtiyoj asta-sekinlik bilan yozuvda dastlab turli uzunlikdagi oraliq masofalar, keyinchalik nuqta va nuqta vazifasida ishlatilgan turli shakldagi ishoralar – *nuqta, to‘rtburchak, aylana, tik chiziqlar, yulduzcha, romb* shaklidagi belgilarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

- **Xulosa va takliflar.** Aksariyat yozuvlar, xususan, qadimgi lotin, yunon, got, arab yozuvlarida so‘zlarni bo‘sh joy (interval, probel) bilan ajratish miloddan oldingi davrlarga borib taqaladi. Punktatsiya dunyoning turli tillarida garchi ko‘plab umumiyliklarga ega bo‘lsa-da, uning har ikki bosqichi va ularning ichki bo‘linishlari, taraqqiyotining asosiy bosqichlari Yevropa va Sharq xalqlari yozuvlarida bir muncha farqlangan. Jumladan, S.K.Bulich *interpunksiya* (*interpunctio*) termini kelib chiqishiga ko‘ra Qadimgi Rim madaniyatiga mansubligi, biroq qachon paydo bo‘lgani aniq emasligi, shuningdek, Aristotelga ularning ma’lum bo‘lgani yoki noma’lumligi haqida ham ma’lumot yo‘qligi, har qanday holatda ham uning ildizlari yunon grammatikachilariga borib taqalishi shubhasiz ekanini ta’kidlaydi[4]. S.K.Bulichning tahlillari Yevropa yozuvida punktatsiya taraqqiyoti ilk davrining quyidagi bosqichlarini ajratish imkonini beradi:

- 1) Aleksandriya davriga mansub qadimiy punktatsiya;
- 2) Vizantiyalik Aristofan tomonidan ixtiro qilingan punktatsiya;
- 3) VIII asr oxirlarida Varnefrid va Alkuinlar tomonidan takomillashtirilgan punktatsiya.

Tinish belgilari taraqqiyotining ikkinchi bosqichi haliga qadar to‘la tan olinmagan arab yozuvida esa ajratish bosqichining to‘rtta davri farqlanadi:

- 1) yozuvda diakritik nuqtalar va oraliq masofa (interval)lar bo‘lmagan davr;
- 2) gap tarkibida so‘zlar oraliq masofa (probel) bilan ajratilgan davr;
- 3) bir xil grafik shaklga ega undoshlarni farqlash va qisqa unlilarni ifodalash uchun harflar ustiga nuqta ishlatilgan davr;
- 4) garchi faqat Qur‘on matnida qo‘llangan bo‘lsa-da, to‘xtash belgilari joriy qilingan davr[5].

Haqiqatan ham tinish belgilari tarixida oraliqlar (bo‘sh intervallar)ni qo‘llash bilan bog‘liq o‘ziga xosliklar mavjud bo‘lgan, ya’ni intervallar funksional jihatdan abzats (satr boshidan yozish), katta, kichik kabi ko‘rinishlarda bo‘lishi bilan farqlangan. Xususan, S.I.Abakumov qadimiy qo‘lyozmalarning ko‘pchiligida tinish belgilari mutlaqo qo‘llanilmagani, ayrimlarida faqat bitta katta nuqta ishlatilgani, ko‘p hollarda nuqtalar o‘rnida “she’r” sistemasi qo‘llangani, ya’ni har bir nutq bo‘lagi satr boshidan bosh harf bilan yozilgani, nisbatan mustaqil mantiqiy bo‘laklar orasida kattaroq joy qoldirib, ular ham bosh harf bilan yozilgani, ayrim so‘zlar orasida shunchaki kichikroq ochiq joy qoldirilganini ta’kidlagan edi[6]. Shu nuqtayi nazardan tinish belgilarining ilk bosqichiga xos ikki jihatni e’tiborga olish lozim:

- 1) oraliq masofa bilan ajratish;

2) nuqtasimon belgilar vositasida ajratish.

Oraliq masofa bilan birga ushbu davrga xos qo‘lyozmalarda boshqa belgilar, ya’ni vergul, vergullar to‘dasi (kombinatsiyasi), krest, uch nuqta kabi belgilarning ham ishlatilishi kuzatiladi. “Har holda, X asrda, ya’ni taxminan slavyan yozuvi yaratilgan vaqtlarda, tinish belgilari keng qo‘llana boshlangan edi. Ma’lum fikrning tugallanishini ifodalash belgisi sifatida nuqta, nuqtali vergul (.), nuqtalar to‘dasi (kombinatsiyasi: .:, :, x kabi), krest (+) ishlatilgan. Gap ichida qo‘llanadigan va fikrning davom etayotganini bildiradigan kichikroq vazifadagi tinish belgilar vergul (.), vergullar to‘dasi, nuqtali vergul (.), vergul ustida ikki nuqta (‘,‘) va hatto nuqta (.) orqali ifodalangan. Savol alomati vergul ustiga nuqta qo‘yish orqali ifodalangan.

O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi ham boy tarixiy yozuv madaniyatiga ega bo‘lib, qadim davrlardan to hozirga qadar miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlarida finikiy (som) yozuvi asosida paydo bo‘lgan oromiy yozuvi hamda uning negizida shakllangan so‘g‘d, pahlaviy, urxun-enasoy (runik), uyg‘ur, arab, kirill, lotin yozuvlaridan va, o‘z navbatida, ushbu yozuv tizimlariga xos ajratish belgilaridan ham foydalanib kelgan[7].

Oromiy yozuvida so‘zlar dastlab tik chiziqlar yoki nuqta, keyinchalik bo‘sh joy (probel) bilan ajratib yozilgan. Ushbu yozuv namunasi – O‘rta Osiyo va Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi bo‘lgan “Avesto”ning XIV asrda ko‘chirilgan nusxasida turlicha joylashgan ikki nuqtali ajratish belgilari uchraydi. O‘zbek punktuatsiyasi tarixi bo‘yicha izlanishlar olib borgan H.G‘oziyev ushbu qo‘lyozmada qo‘llangan ajratish belgilarining V-VI asrlarga oid bitikdoshlarda ham uchrashi, ularni “Avesto”ning eramizdan oldingi birinchi ming yillik yarmida yaratilgan nusxasida ham qo‘llangan bo‘lgan, deb xulosa qilishga asos bo‘lishini ta’kidlaydi: “Bizningcha, bu belgilar dastlabki nusxadan keyingi nusxalarga ko‘chirilgan ishoralaridir”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пунктуация. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-p/punktuatsiya-uz/>;
Современная энциклопедия. 2000. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/39606>
2. Булич С. Интерпункция. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А. Ефрона. 3-е изд., Т. XIII. –М., 1894. – С. 268.
https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/
3. Maxmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma’lumotnoma. –Toshkent, 1990. – B.68
4. Булич С. Интерпункция. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А. Ефрона. 3-е изд., Т. XIII. –М., 1894. – С. 268.
https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/
5. Zaki. A. at-Tarqīm wa-‘alāmātu-hū fī ‘l-luğa al-‘arabiyy. Beirut: Dar bashair islamiyya, 1987. – P. 8–10
6. Абакумов С.И. Об основах методики пунктуации. – Москва. “Известия Академии педагогических наук Российской СФСР”. 1947, № 10, – С. 5. <https://www.ozon.ru/product/>
7. G‘oziev H. O‘zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti. Monografiya. –Toshkent: Fan.1979, – B.7.